

FABIAN TRYL

Z DZIEJÓW ŚWIĘTEGO MIASTA I: JEROZOLIMA PRZED IZRAELITAMI

Niedługo upłynie 3 tysiące lat, kiedy Jerozolima wkroczyła na arenę dziejów. Święte miasto trzech religii – chrześcijaństwa, islamu i judaizmu może być uważane za „matkę” wszystkich współczesnych miast. W szczególności jednak sposób związane jest z dziejami Żydów, dla których przez długi okres stanowiło stolicę ich państwa od czasu zdobycia go przez Dawida ok. 1000 r. przed Chr. aż do chwili wygnania Żydów z Palestyny w roku 135. To tutaj rozgrywały się wydarzenia, o których czytamy na stronach Biblii. Jerozolima była miejscem ludzkich tryumfów i dramatów – rozgrywały się tu wydarzenia, które starają się zgłębić pokolenia historyków i teologów.

Do tej pory brak dokładnej monografii poświęconej Świętemu Miastu, co wynika głównie z utrudnień, na jakie napotykały prace archeologiczne. Ciągłość osadnicza na tym miejscu aż do czasów współczesnych i wynikłe stąd liczne przebudowy oraz zniszczenia w dużym stopniu zatarty ślady wczesnego osadnictwa. Współcześnie wykopaliska prowadzili, m.in. na terenie tzw. Miasta Dawida (gdzie istniało najstarsze miasto zamieszkałe jeszcze przez Jebuzytów), K. M. Kenyon w latach 1961-1965 oraz Y. Shiloh – 1978-1985; na wzgórzu świątynnym B. Mazar – 1968-1979; na tzw. Ofelu (obszar pomiędzy Miastem Dawida i wzgórzem świątynnym zasiedlony prawdopodobnie w okresie Salomona) – E. Mazar w latach 1985-1987. Obecnie także prowadzone są prace w obrębie tzw. Systemu Tuneli Warrena (korytarzy wykutych w skale w pobliżu źródła Gihon, którymi prawdopodobnie dostarczano wodę do miasta) kierowane przez R. Reicha i E. Shukrona.

Mgr FABIAN TRYL – doktorant w Katedrze Historii Starożytnej, Instytut Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego; adres do korespondencji: ul. Fabryczna 312/6, 22-565 Niele dew.

Mało znany jest zwłaszcza okres w dziejach miasta, którego nie obejmuje opis biblijny. Jednak miasto istniało od dawna, jeszcze przed przybyciem Izraelitów, o czym świadczą zwłaszcza wykopaliska a także nieliczne źródła pisane. Dzięki nim można podjąć próbę rekonstrukcji historii miasta.

A. JEROZOLIMA – NAZWA I POŁOŻENIE

Pierwsze ślady zasiedlenia

Nazwa Jerozolima pojawia się najwcześniej w egipskich „tekstach przekleństw” z XX i XIX w. przed Chr. w formie, którą należy prawdopodobnie odczytać jako *Rušalimum*. W XIV-wiecznych listach z Tell el-Amarna występuje jako *Urusalim*; podobnie w inskrypcji Sennacheryba (VII w. przed Chr.) – jako *Urusalimmu*. Wczesnohebrajską nazwą była *Yerûšalaim* (lub *yêrûšālayim*) pojawiająca się w Biblii hebrajskiej i LXX. Etymologia nazwy jest niepewna, ale wywodzi się z języka zachodniosemickiego – łączy w sobie dwa elementy – *yrw* i *šlm*, co można odczytywać jako „Założenie (boga) Szalem”. Bóstwo to znane jest z licznych mitologicznych tekstów ugaryckich, gdzie występuje ono jako jeden z dwóch „wspaniałych i łaskawych bogów” – Szachar i Szalim¹. Czasami źródła nazwy miasta szuka się w języku sumeryjskim – oznaczałoby wówczas „ufortyfikowane miejsce” z semickim dodatkiem „bezpieczne”².

Występujące w Rdz 14, 18 i Ps 76, 2 Salem uważa się za skróconą nazwę miasta. Budzi to jednak wiele kontrowersji, czy chodzi tu rzeczywiście o Jerozolimę – sama forma, w której pojawia się ta nazwa w pierwszym z tych fragmentów (jako „Salem, to jest Jerozolima”) nasuwa podejrzenie, że może nastąpiła tu późniejsza interpolacja, a pierwotnie chodziło o inne miejsce³. Wątpliwości rodzi także okolica, w której rozgrywają się wydarzenia związane ze spotkaniem Abrahama z Melchizedekiem⁴. Dominuje jednak opinia utożsamiająca oba te miasta.

¹ B. M a z a r, *Jerusalem, the Early Periods and the First Temple Period, History*, w: *The New EAEHL*, t. II, s. 698.

² G. A. S m i t h, *Jerusalem. The Topography, Economics and History from the Earliest Times to A.D. 70*, Jerusalem b.r., t. I, s. 254.

³ J. A. Emerton (*The Site of Salem, the City of Melchizedek (Genesis XIV 18)*), w: *Studies in the Pentateuch*, red. J. A. Emerton (SVT 41), Leiden 1990, s. 45-71) przypuszcza, że może tu chodzić o Sychem lub inną osadę położoną w pobliżu tego miasta.

⁴ O. Margalith (*The Riddle of Genesis 14 and Melchizedek*, ZAW 112(2000), s. 501-508) uważa, że zdarzenie to mogło mieć rzeczywiście miejsce, ale chodzi tu raczej o Szilo niż o Jerozolimę.

Inną nazwą Jerozolimy była także *Jebus* – jest to nazwa o charakterze etnicznym, stosowanym dla mieszkańców miasta i jego terenów w okresie osiedlania się plemion izraelskich⁵, aż do podboju Dawida, który zmienił ją na „Miasto Dawida” (2 Sm 5, 9; 1 Krn 11, 7). Z Jerozolimą wiąże się również nazwa *Syjon*, która prawdopodobnie pierwotnie oznaczała tylko północne wzgórze znane także jako „wzgórze świątynne”, „wzgórze Domu Pana”, gdzie Salomon wybudował Świątynię i pałac królewski. Z upływem czasu nazwa Syjon nabrała wymowy poetyckiej na oznaczenie całego miasta. Wzgórze, na którym stanęła Świątynia określane jest także jako „wzgórze Moria” (2 Krn 3, 1) i święte miejsce w „ziemi Moria” (Rdz 22, 2) poświadczając najprawdopodobniej jakąś wczesną, niejasną tradycję⁶.

Palestyna jest na tyle specyficznym krajem, że do założenia na tych terenach osady typu miejskiego potrzebne były określone warunki. Ważną cechą była obronność miejsca, jeszcze ważniejszy był dostęp do stałego źródła wody oraz bliskość lub przynajmniej łatwy dostęp do ziem uprawnych. Brano także pod uwagę przebiegające w pobliżu arterie komunikacyjno-handlowe, które zapewniały dobrobyt samemu miastu i jego mieszkańcom⁷.

Jerozolima położona jest na płaskim, wapiennym wzgórzu na wysokości 762 m n.p.m. i ok. 1145 m n.p. Morza Martwego, od którego oddalona jest o 25 km w kierunku zachodnim; od południa graniczy z górą Skopus (Ras el-Mezzarif), od wschodu z Górą Oliwną, a od północy z Górą Złej Rady (Ras el-Mekkaber)⁸. Miasto położone jest w sercu wzgórz Judy na grzbiecie łańcucha tworzącego linię działu wodnego pomiędzy Pogórzem Judejskim na zachodzie, a Pustynią Judzką na wschodzie. Same wzgórza, na których powstała Jerozolima, należą do zlewiska doliny Cedronu. Bieg potoku Cedronu i wpływających do niego strumieni oddziaływał na kierunek granic miasta ze wszystkich stron.

Źródło potoku Cedronu znajduje się niedaleko szerokiej doliny, na północ od Starego Miasta, w pobliżu współczesnej dzielnicy Mea Szearim. W tym miejscu nosi ona nazwę doliny Szymona Sprawiedliwego. Dolina ciągnie się

⁵ Z opinią tą nie zgadza się M. Miller (*Jebus and Jerusalem: A Case of Mistaken Identity*, ZDPV 90(1974), s. 115-127), który uważa, że nazwa ta odnosiła się do wioski położonej nieco na północ od samej Jerozolimy. W okresie powygnaniowym nie była znana pod tą nazwą lub też nie była już zasiedlona – skrybowie niepoprawnie zidentyfikowali ją jako Jerozolimę przed zdobyciem jej przez Dawida.

⁶ M a z a r, dz. cyt., s. 698.

⁷ Y. A h a r o n i, *The Land of the Bible. A Historical Geography*, London 1967, s. 95-96.

⁸ R. R u b i n k i e w i c z, *Jerozolima*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. VII, k. 1186.

na wschód, a nieco dalej na południe biegnie pomiędzy miastem, a masywem Góry Oliwnej. Jedyne źródło, które nie wysycha – Gihon – leży w tej części doliny. Na południe od Jerozolimy potok Cedron biegnie dalej w dół, wpadając do Morza Martwego.

Na południe od Miasta Dawida leży dolina Hinnom łącząca się z doliną Cedronu. Zaczyna się ona od działu wodnego, w pobliżu obecnego Placu Francuskiego, biegnie na wschód w pobliże Bramy Jaffy, tu zwraca się na południe ku górze Synaj i dalej podąża na wschód aż do ujścia. Dolina ta wyznaczała południowe i wschodnie granice Jerozolimy aż do 1860 r., gdy na jej zachodnim brzegu wybudowano dzielnicę Miszkenot Sze'ananim.

Ważna była również dolina Tyropeonu (Serowarów) biegnąca przez środek Starego Miasta. Nazwa ta pojawia się tylko raz w *Wojnie Żydowskiej* Józefa Flawiusza (V 4, 1) i jest najprawdopodobniej zniekształconą nazwą oryginalną, która nie jest znana (czasami identyfikuje się ją z Doliną z Ne 2,15). Dzieli ona miasto na część wschodnią i zachodnią, a wcześniej stanowiła zachodnią granicę Miasta Dawida. Z biegiem czasu wzniesiono tu zachodni mur Wzgórza Świątynnego (Ściana Płaczu). Dolina ta zaczyna się w dzielnicy Morasza, opada ku Bramie Damasceńskiej przechodząc przez nią, tnie miasto wzdłuż ulicy Haggai, ciągnie się na wschód przez Bramę Gnojną i łączy się z doliną Cedronu na północnym jej styku z doliną Hinnom, w pobliżu sadzawki Siloe⁹.

G. A. Smith opisując położenie Jerozolimy stwierdza: „Geograficznie Miasto jest produktem dwóch sprzecznych systemów klimatu i kultury. Jest zawieszona na wododziale Wschodu i Zachodu, między pustynią i morzem: w centrum, lecz na uboczu, obronne, ale nie narzucające się, z kilkoma bogactwami naturalnymi, ale pozbawione wielu innych koniecznych do życia. Pozostawiona na uboczu przez współczesne główne wydarzenia historii świata. Jerozolima była małym wyżynnym miejscem, na którego charakter składały się skały, oliwa i pustynia”¹⁰.

Ludność zamieszkiwała te tereny już od najwcześniejszych czasów – Biblia wspomina lud zwany Refaim (Pwt 3, 13; 1 Krn 20, 4-7), który można łączyć z doliną o tej samej nazwie położoną na południowy-zachód od Jerozolimy (Joz 15,7-9; 18,15-17). W tamtejszych grotach znaleziono narzędzia wskazujące, że mieszkali tam ludzie już w okresie paleolitu¹¹. Nie było jednak ja-

⁹ D. B a h a t, *Atlas biblijnej Jerozolimy*, Warszawa 1999, s. 42-44.

¹⁰ S m i t h, dz. cyt., s. 4.

¹¹ H. S t r a k o w s k i, *Jerozolima – szkic historyczno-archeologiczny*, w: *Ze współczesnej problematyki biblijnej*, Lublin 1961, s. 133.

kiejś stałej osady przed okresem Średniego Brązu; na obszarze tym dominowali półosiadli pasterze, którzy ze swoimi stadami odwiedzali źródło Gihon i w jego okolicy grzebali swoich zmarłych. W Mieście Dawida w szczelinach skalnych znaleziono fragmenty ceramiki pochodzącej z okresu Chalkolitu. Niedaleko od miasta w Mesilat Zion znaleziono jaskinie grobowe zawierające *ossuaria*, w których składano kości zmarłych – zwyczaj wtórnego pochówku był wówczas szeroko stosowany w całej Palestynie¹².

Najstarsze groby w granicach współczesnej Jerozolimy datuje się na pierwszą połowę Wczesnego Brązu (ok. 3100-2900 r. przed Chr.). Są to wykute w skale jaskinie, które odkryte zostały w tunelach pod wzgórzem Ofel. Przykładem może być tutaj jaskinia oznaczona numerem 3 (tzw. Cave 3), gdzie na wylepionych gliną półkach-ławach znaleziono liczne przemieszane szczątki ludzkie oraz naczynia. Kości prawdopodobnie pomalowane były ochrą na kolor czerwony – chodzi tu zapewne o jakąś formę kultu zmarłych¹³. Groby te zawierały wspaniałą ceramikę malowaną w kolorze czerwonym, typową dla tego okresu. Jej analiza wykazała, że glina, z której wykonywano te naczynia, pochodziła z różnych zakątków Palestyny¹⁴. Odkryto także mały budynek ok. 100 m na południe od źródła, posiadający jedno pomieszczenie z ławami wzdłuż ścian – mogła to być miejscowa świątynia.

Trudności w stałym zamieszkaniu miejsca mogły wynikać z pewnych problemów z dostępem do wody. Gihon dostarczał tego bezcennego napoju tylko przez ok. 40 minut, co 6-8 godzin – stąd jego hebrajska nazwa oznaczająca „wytryskiwacz” – gejzer. Aby można było go użyć, trzeba było zbudować rodzaj basenu zatrzymującego spływającą wodę¹⁵. Stan taki istniał aż do ok. 1800 r. przed Chr., kiedy zbudowano tu pierwszą stałą osadę.

Okres Brązu

Powstanie miasta w miejscu Jerozolimy łączy się z falą osadniczą, jaka miała miejsce w Palestynie na początku okresu Średniego Brązu. „Miasto”

¹² R. G o n e n, *The Chalcolithic Period*, w: *The Archaeology of Ancient Israel*, red. A. Ben-Tor, New Haven–London 1992, s. 75.

¹³ L. Y. Rahmani (*Ancient Jerusalem's Funerary Customs and Tombs. Part Two*, BA 44(1981), s. 229-231) cytuje R. Amirana, który uważa, że kości zostały pomalowane na czerwono, aby przywrócić im nieco siły życiowej.

¹⁴ Y. S h i l o h, *Jerusalem, the City of David*, 1978, IEJ 28(1978), s. 274-276. Ceramikę z okresu Wczesnego i Średniego Brązu odkryto także na obszarze Ofelu, zob.: E. M a z a r, *Ophel Excavations*, 1986, IEJ 37(1987), s. 60-63.

¹⁵ G. A u l d, M. S t e i n e r, *Jerusalem I. From the Bronze Age to the Maccabees*, Cambridge 1996, s. 22-23.

stanowiła niewielka osada o powierzchni co najwyżej 5 ha (Hazor miało wówczas 84 ha), ale otoczona kamiennym murem o szerokości 2 m. Północną granicę miasta wyznaczała naturalna krawędź skalna, biegnąca ze wschodu na zachód przez szczyt wzgórza. Na północ od niej znajdował się mały poprzeczny wąwóz, którego ślady zostały odkryte przez K. M. Kenyon¹⁶. Mur miasta został zbudowany na szczycie krawędzi, na południe od wąwozu tworzącego w ten sposób naturalną fosę przy jego podstawie.

Jerozolima była prawdopodobnie wówczas centrum ekonomicznym przyległego regionu, a także ośrodkiem władzy politycznej, militarnej i religijnej. Zbyt mała, aby istnieć samodzielnie, była raczej prowincjonalnym posterunkiem potężniejszego miasta-państwa. Zamieszkiwała ją ludność raczej zasobna – z tego okresu znaleziono kolorowe kamienne i fajansowe paciorki oraz dekorowane kościane inkrustacje mebli, sugerujące istnienie wyspecjalizowanych zakładów rzemieślniczych. Możliwe, że w samym mieście mieszkał tylko władca z rodziną, dworem i żołnierzami. Oprócz pałacu mogły znajdować się tu magazyny oraz ołtarz lub świątynia; inne niezabudowane przestrzenie mogły służyć jako targowiska – w razie niebezpieczeństwa można tu było spędzać stada zwierząt hodowlanych.

Egipskie „teksty przekleństw” (*Execration Texts*), datowane na XX-XVIII w. przed Chr., zawierały wyryte na glinianych figurkach lub naczyniach nazwy wrogów faraonów. Ich rozbicie miało znaczenie magiczne – wraz z nimi zniszczony miał być sam nieprzyjaciół¹⁷. Wśród nich pojawia się *Rušalimum* – wzmianka ta nie świadczy jednak, że miasto było wówczas poważnym zagrożeniem dla potęgi Egiptu. Tak naprawdę nie wiadomo, czy chodzi tu o samo miasto, czy też o cały region lub miejscowe plemię. Nie

¹⁶ K. M. Kenyon (*Excavations in Jerusalem, 1962*, PEQ 95(1962), s. 12) ogłosiła się pierwszą odkrywczynią murów miasta z okresu Brązu. Jednak mur ten został prawdopodobnie odkryty już przez ekspedycję Parkera (1909-1911) zob.: R. R e i c h, *Four Notes on Jerusalem*, IEJ 37(1987), s. 163. Na temat wczesnej fazy wykopalisk zob. także: Z. K a p e r a, *Nowe odkrycia w Jerozolimie (1961-1963)*, RBL 18(1965), s. 230-235.

¹⁷ Najstarsze z nich (tzw. grupa berlińska) datowane są na początek XII Dynastii – pojawiają się tu nazwy miejsc m.in. Aszkelon, Rehov, Bet Szean, Jerozolima, Byblos, Ullaza i 'Arqatum oraz wiele innych niezidentyfikowanych dotąd miejsc. Przypisuje się im najczęściej kilku władców (3 lub 4), co może świadczyć o tym, że przeważał tu system plemienny. Drugą grupę Tekstów stanowi tzw. grupa brukselska (datowana na czasy panowania Senusreta III – połowa XIX w. przed Chr.); pojawiają się tu Horma, Aszkelon, Jerozolima, Sychem, Afek, Lod, Megiddo, Bet Szean, Szumunu, Akhszaf, Masz'al, Rehov, Akko, Bet Szemesz, Hazor, Kadesz, Lakisz i Abel – każde z nich posiada już tylko jednego władcę, zob.: A. K e m p i n s k i, *The Middle Bronze Age*, w: *The Archaeology of Ancient Israel*, red. A. Ben-Tor, New Haven-London 1992, s. 159-160.

wiadomo, jak długo istniało to pierwsze miasto – jak dotąd nie odkryto śladów pochodzących z 2. połowy Średniego Brązu. Z nieznanых przyczyn miejsce to zostało opuszczone po ok. 100 latach zamieszkiwania, chociaż okoliczne osady kwitły aż do końca tego okresu¹⁸.

Na późne III – wczesne II tysiąclecie przed Chr. datuje się grób odkryty w 1941 r. na wschodnim skraju wioski Silwan w miejscu zwanym Hablet el' Amud. Podziemny tunel prowadził do wejścia podwójnej jaskini – pierwsza jej część miała kształt owalny, druga kwadratowy. W różnych częściach tych komór złożone były przemieszane ludzkie kości, w pobliżu których znajdowały się naczynia ceramiczne. W niszach ścian i na podłodze znaleziono także kilka lamp oliwnych. Grobowiec ten porównuje się z grobami odkrytymi w Jerycho i datowanymi na ten sam okres. Ponieważ brak jest śladów jakiejś stałej osady z tego okresu w miejscu Jerozolimy, przypuszcza się, że pochowane tutaj szczątki należeć mogły do zmarłych wywodzących się z plemion nomadów. Mieliby oni przemieszczać szczątki z czasowych cmentarzysk zakładanych w pobliżu swoich obozowisk do głównego miejsca, gdzie spoczywały prochy ich przodków¹⁹.

Najwięcej kontrowersji wzbudza historia miasta w okresie Późnego Brązu – trwa ciągle dyskusja, czy można w ogóle mówić o jego istnieniu w tym okresie. Początkowo jedynymi śladami istnienia Jerozolimy było 6 listów władcy miasta, Abdi-Hepy (ARAD-Hi-pa – „sługa Hipy” – bogini huryckiej), skierowanych do faraonów egipskich, odkrytych w Tell el-Amarna. Był on władcą powołanym przez faraona (EA 286, 9-13; 287, 25-28; 288, 13-15). Określany był on jako „władca Urusalim” – należał do dynastii władającej regionem (ziemią podległą miastu – *māt Urusalim*); był *Hazannu* – tytułem tym określano zarządców miast egipskich (*h3ty-ʿ*) odpowiedzialnych osobiście za całość i bezpieczeństwo ich terytoriów. Odzwierciedla to ideologię egipską, według której tylko faraon – „Bóg Słońce” był królem, a jego poddani określani są mniej znakomitymi tytułami.

Z listów wynika, że Abdi-Hepa mieszkał w pałacu (*bītu*) znajdującym się w Jerozolimie (EA 287, 33-37. 73-75); w innym domu stacjonowało 50 żołnierzy egipskich²⁰. Ciekawe jest jednak, że wspomina on o swoim domu, natomiast brak jakichkolwiek wzmianek o murach czy też bramach miejskich (o których często piszą inni miejscowi książęta). Spowodowało to, że zaczęto przypuszczać, iż siedzibą władcy Jerozolimy mógł być ufortyfikowany dom,

¹⁸ A u l d, S t e i n e r, dz. cyt., s. 26-29.

¹⁹ R a h m a n i, dz. cyt., s. 230.

²⁰ N. N a' a m a n, *It Is There: Ancient Text Prove It*, BAR 24(1998), nr 4, s. 42-43.

położony gdzieś w pobliżu źródła Gihon. W EA 277 Abdi-Hepa skarży się na zachowanie miejscowych wojsk egipskich, które wtargnęły do jego pałacu (wybijając dziurę w dachu) i omal nie pozbawiły go życia²¹.

Treść listów wskazuje, że był to bardzo aktywny władca, często wchodzący w konflikty ze swoimi sąsiadami.

Początkowo wspólnym przeciwnikiem większości miejscowych książąt był Labaju, władca Sychem, przeciwko któremu zawiązano koalicję – weszli do niej: sam Abdi-Hepa, Szuwardata z Hebronu, Zurato z Akko oraz Indaruta z Akszat. Jednak ich przeciwnik także znalazł sojuszników w osobach Milkilę z Gezer i Tagu z Gat. Spowodowało to długotrwały konflikt. Władca Jerozolimy m.in. w EA 286 oskarża Milkilę o utratę „całej ziemi króla”. Książę Gezer wraz ze swoim przybranym ojcem Tagu, jak donosił Abdi-Hepa w EA 287 i 289, zajął Rubutu – miasto, które prawdopodobnie było tradycyjnie kontrolowane przez władców jerozolimskich. Po śmierci Labaju, książę Jerozolimy wszedł w konflikt ze swoim niedawnym sojusznikiem Szuwardatą, władcą Hebronu. Abdi-Hepa w EA 290 donosi, że jego miasto, Bit-Lahmi, zostało podbite przez Keilah. Miasto Keilah pojawia się także w dwóch listach od Szuwardaty – w EA 279 skarży się on, że Abdi-Hepa zajął to miasto, a w EA 280 informuje faraona, że Keilah zostało odzyskane²².

W ten sposób Jerozolima została otoczona przez wrogów – na północy Sychem, na zachodzie Gezer, a na południu Hebron. Położenie stawało się rozpaczliwe, możliwe nawet, że w tym czasie część jego terytorium została utracona – oprócz Keilah Szuwardata i Tagu zajęli miasto Rubutu; na północy odpadło Bet Horon. Egipski garnizon, stacjonujący dotychczas w Jerozolimie, został przeniesiony do Gazy. Aszkelon, Lakisz i Gaza przyłączyły się do wrogów Abdi-Hepy. Doszło do tego dodatkowe niebezpieczeństwo ze strony grasujących w okolicy band Habiru; groźni byli także bezpańscy żołnierze zaciężni i dezercerzy. Zapoczątkowało to upadek znaczenia miasta²³. Do ostatecznego upadku wpływów Jerozolimy przyczyniło się osiedlenie w jej okolicach plemion izraelskich – Biblia łączy to z klęską koalicji miast kananej-

²¹ M. Steiner (*It's Not There: Archaeology Proves a Negative*, BAR 24(1998), nr 4, s. 28) uważa, że Urusalim nie było wówczas miastem, ale posiadłością królewską, należąca do faraona; sam Abdi-Hepa miałby być zaledwie zarządcą tej włości.

²² M. W. S e v e r a l, *Reconsidering the Egyptian Empire in Palestine during the Amarna Period*, PEQ 104(1972), s. 123.

²³ N. M e n d e c k i, *Palestyna i Jerozolima w okresie przedizraelskim*, RBL 48(1995), s. 89.

skich w starciu z wojskami Jozuego (Joz 10), w trakcie którego został ranny władca jerozolimski Adonisedek²⁴.

W. L. Moran analizując język listów z Tell el-Amarna, pochodzących z Jerozolimy, doszedł do wniosku, że wykazują one wpływy syryjskie – na podstawie tego wysunął przypuszczenie, że Abdi-Hepa utracił tron Jerozolimy i dopiero później dzięki poparciu „mocnego ramienia” faraona udało mu się odzyskać swoje władztwo (EA 286, 9-13; 287, 26-28). Skryba piszący listy miałby być przybyszem, który wszedł na dwór Jerozolimy po powrocie władcy z wygnania²⁵. Inna hipoteza próbuje wyjaśnić tę różnicę przypuszczeniem, że miejscowy skryba używał po prostu innego sylabariusza niż jego koledzy z innych miast. Faktem jednak pozostaje, że nawet później pismo, jakim posługiwano się w okolicach Jerozolimy różniło się od tego, jakiego używano w północnej części państwa²⁶.

Terytorium podległe Jerozolimie rozciągało się prawdopodobnie od Betel na północy, do Hebronu na południu i od Jordanu na wschodzie do wzgórz Szefeli na zachodzie. Miejsce miasta w prowincji egipskiej Kanaanu było podobne do innych nizinnych miast-państw, chociaż jego społeczność, ekonomia i organizacja wewnętrzna musiały być całkowicie inne od tych, jakie panowały u jego sąsiadów zachodnich.

Jerozolima w okresie Późnego Brązu może być określona jako wyżynna twierdza dominująca nad terytorium zamieszkałym przez grupy pasterzy oraz izolowane wspólnoty rolników. Listy amarneńskie świadczą, że zarówno Jerozolima jak i Sychem były wówczas miejscowymi potęgami. Sychem było główną siłą na Pogórzu centralnym, a jego władcy podporządkowywali sobie sąsiednie tereny. Jednak obraz tego miasta i podległego mu kraju, jaki po-

²⁴ E. Davis (*Adoni-Zedek*, w: En.Jud., t. II, k. 296) zauważa, że postać ta dobrze pasuje do obrazu początków Izraela w Palestynie; LXX zawiera w miejscu tego imienia formę Adonibezek, jednak autor odrzuca ich identyfikację. Przypuszcza, że imię Adonibezek może być nazwą urzędu, tytułem – pan (miasta) Zedek (t e n ż e, *Adoni-Bezek*, w En. Jud. II, k. 294); jednak miasto jako komponent imion własnych w Biblii nie ma analogii, a bóstwo Zedek nie jest nigdzie indziej potwierdzone (zob. jednak imię Melchizedek). Natomiast F. M. Cross (*Canaanite Myth and Hebrew Epic. Essays In the History of the Religion of Israel*, Cambridge 1973, s. 209) imiona władców Jerozolimy łączy z boskim elementem *sidqu*, który jest pospolity w imionach amoryckich, ugaryckich, kananejskich oraz hebrajskich typu *sidqī-NN* (bóg NN jest moją sprawiedliwością) itp.

²⁵ W. L. M o r a n, *The Syrian Scribe of the Jerusalem Amarna Letters*, w: *Unity and Diversity: Essays in the History, Literature and Religion of the Ancient Near East*, red. H. Goedicke, J. J. M. Roberts, Baltimor 1975, s. 146-166.

²⁶ T e n ż e, *The Hebrew Language in Its Northwest Semitic Background*, w: *The Bible and the Ancient Near East*, red. G. E. Wright, Garden City 1965, s. 66.

wstaje na podstawie wyników prac archeologicznych, jest całkiem inny. Obszar miasta wynosił ok. 4-4, 5 ha, a jego główne budowle (fortyfikacje, bramy i świątynie) są głównie przebudowanymi lub odbudowanymi pozostałościami z okresu Średniego Brązu. Biorąc pod uwagę powierzchnię zajmowaną przez budynki publiczne, można wywnioskować, że miasto zamieszkiwało nie więcej niż 800 osób. W podobnej sytuacji znajdowała się zapewne także Jerozolima²⁷.

Brak śladów murów obronnych i bram z tego okresu traktowano często jako dowód, że nie było tutaj miasta. Może to jednak równie dobrze świadczyć o używaniu fortyfikacji pochodzących jeszcze z okresu Średniego Brązu. Natomiast inne, późnobrązowe, zostały najprawdopodobniej rozebrane przez ludność, która wykorzystwała ich pozostałości jako materiał budowlany do swoich przedsięwzięć²⁸. Świadczyć to może o solidności i potężności muru, który, zbudowany w Średnim Brązie, pozostawał w użyciu aż do VIII w. przed Chr. – a więc przeszło tysiąc lat. Prawdopodobne są jednak liczne przebudowy i remonty²⁹. Ślady wgłębień odkryte w powierzchni muru, interpretowane często jako ślady tego typu prac, w niektórych przypadkach mogą być miejscami, gdzie w kamienną ścianę zagłębiały się drewniane belki wzmacniające i stabilizujące całą konstrukcję³⁰.

W okresie Żelaza tę główną linię obrony otaczała brukowana kamienna ulica i kolejny, niższy mur. Tworzyły one rodzaj „drogi bezpieczeństwa” służącej prawdopodobnie do szybkiego przemieszczania się wojsk w razie zagrożenia miasta³¹.

Z Późnego Brązu pochodzą także znaleziska mogące świadczyć, że w pobliżu miasta znajdowała się świątynia egipska. W czasie prac wykopaliskowych odkryto fragment niewielkiej steli poświęconej najprawdopodobniej Ozyrysowi. Imię tego boga pojawia się także na innych fragmentach stel odkrytych w Hazor i Deir el-Balah – wskazuje to, że był on popularnym bóstwem w Kanaanie. Równie ciekawe są piękne naczynia alabastrowe – jedno wykonane jest na kształt sakwy wysokiej na ok. 9,5 cm z rozchylonym

²⁷ N. N a' a m a n, *The Contribution of the Amarna Letters to the Debate on the Jerusalem's Political Position in the Tenth Century B.C.E.*, BASOR 304(1996), s. 19-20.

²⁸ J. C a h i l, *It Is There: An Archaeological Evidence Proves It*, BAR 24(1998), nr 4, s. 35-36.

²⁹ H. S h a n k s, *The Missing Millennium in Jerusalem's Archaeology*, BAR 26(2000), nr 5, s. 37.

³⁰ M. L. S t e i n e r, *A Note on the Iron Age Defense Wall on the Ophel Hill of Jerusalem*, PEQ 118(1986), s. 28.

³¹ Tamże, s. 30-31.

wylewem. Drugie przypomina dzban o kulistym kształcie z okrągłą podstawą. Brak jest szyjki i uchwytu, ale zostały one zrekonstruowane na podstawie licznych, podobnych naczyń datowanych na okres panowania XVIII Dynastii w Egipcie, która odpowiada Późnemu Brązowi w Palestynie. W pobliżu odkryto również kamienną płytę z wyciętymi w niej kanalikami, która służyła prawdopodobnie do jakiegoś rodzaju libacji. Mógł to być także stół ofiarny dobrze znany w Egipcie.

W 1975 r. w ogrodzie kościoła Św. Stefana odkryto małą statuetkę (wysoką na ok. 7,3 cm) wykonaną z gładzonego zielonkawego kamienia, przedstawiającą postać męską siedzącą na krześle (brak jej głowy i górnej części ciała). Datuje się ją na okres Nowego Państwa i interpretuje jako wyobrażenie egipskiego boga Amona lub Ptaha. Podobna figurka została odkryta w czasie wykopalisk w południowo-zachodniej części Miasta Dawida w 1927 r. Wydaje się to popierać przypuszczenie, że istniała tu w okresie Późnego Brązu świątynia położona niedaleko Jerozolimy przy głównym szlaku biegnącym do Sychem³².

Początkowo temu okresowi przypisywano ciąg teras znajdujących się na wschodnim stoku wzgórza zajmowanego przez miasto. Było to kolosalne przedsięwzięcie – 7 gigantycznych stopni o powierzchni ok. 250 metrów kwadratowych – ich wnętrze zbudowane było z szeregu komór oddzielonych od siebie kamiennymi murami stabilizującymi całą budowlę, całość wypełniona była kamieniami i ziemią. Znaleźiska w tym miejscu były nieliczne i fragmentaryczne. Sytuację komplikowały liczne ślady napraw, które spowodowały wymieszanie materiałów archeologicznych³³. Szczegółowa analiza szczątków ceramiki znalezionych we wnętrzu teras pozwoliła datować je na XIII lub nawet XII w. przed Chr.³⁴

Terasy te nie są typowymi terenami budownictwa mieszkaniowego. Powiększały one obszar szczytu wzgórza w kierunku wschodnim, gdzie ich krawędź obniżając się przylegała do stoku. Wysokość kilku murów podtrzymujących i teras osiągała 8 m. Ta masywna konstrukcja tworzyła szeroką platformę różniącą się rozmiarami, techniką budowy i planem od teras, które zakładano dla zwykłych budynków mieszkalnych. Musiała ona raczej służyć jako solidna podstawa dla twierdzy z okresu Późnego Brązu, którą zamieszki-

³² G. B a r k a y, *What's an Egyptian Temple Doing in Jerusalem?*, BAR 26(2000), nr 3, s. 53-55; zob. także: t e n z e, *A Late Bronze Age Egyptian Temple in Jerusalem*, IEJ 46(1996), s. 23-43.

³³ K. M. K e n y o n, *Excavations in Jerusalem*, 1964, PEQ 97(1965), s. 4-6.

³⁴ M. L. S t e i n e r, *Re-dating the Terraces of Jerusalem*, IEJ 44(1994), s. 15.

wał miejscowy władca. Być może, że w tym najwyższym punkcie miasta powstał rodzaj akropolu³⁵.

Prawdopodobnie to właśnie do rodziny zamieszkującej ten akropol należał duży zespół grobowy na zachodnim stoku Góry Oliwnej, wypełniony setkami dzbanów oraz waz datowanych na okres od XVII do XIV w. przed Chr. Groby miały formę prostokątnych dołów ze ścianami wykładanymi kamieniami, były przykryte kamiennymi płytami. Także w miejscu zwanym „Dominus Flevit” miejscowi franciszkanie odkryli bogaty zespół ceramiki – w tym liczne alabastrowe i fajansowe naczynia oraz skarabeusze egipskie pochodzące w większości z okresu Średniego Brązu IIC (XVI w. przed Chr.) i Późnego Brązu I-IIA (XV-XIV w. przed Chr.). Interesujące są zwłaszcza naczynia z XIV w. przed Chr. (w większości datowane na okres Amarna), głównie tego samego typu, jakie odkryto w innych miejscach miasta. Stwierdzono także pokaźne ilości ceramiki importowanej – pochodzącej zwłaszcza z Cypru, Egiptu i obszaru egejskiego³⁶.

Twierdza umiejscowiona w tym miejscu pozwalała kontrolować dostęp do źródła – chociaż tak naprawdę nie wiadomo, co znajdowało się na szczycie tego systemu platform: mogła to być świątynia lub tylko sanktuarium pod otwartym niebem; o istnieniu tu fortecy świadczy tylko jej strategiczne położenie.

Nie wiadomo także, kto zbudował tę budowlę – ceramika nie wskazuje na żadne wpływy obce, podobnej używano w sąsiednich wioskach. Problemem jest także podstawa ekonomiczna miasta. Nie były nią zapewne wspólnoty rolnicze ani zależne wioski-córki, których jak dotąd nie odkryto w sąsiedztwie. Można nawet mówić o procesie wręcz przeciwnym – Gilo, niewielka wioska położona kilka kilometrów na południe od Jerozolimy, została opuszczona niedługo po jej założeniu, a inne osady z okresu Wczesnego Żelaza były zakładane w bezpiecznym oddaleniu od twierdzy. Miasto mogło utrzymywać się z łupów zagarniętych pasterzom, którzy przybywali tu ze swoimi stadami w poszukiwaniu wody, lub – co jest bardziej prawdopodobne – ściągano opłaty z karawan wędrujących szlakami handlowymi, które krzyżowały się w pobliżu Jerozolimy³⁷.

³⁵ Y. S h i l o h, *Jerusalem, The Early Periods and the First Temple Period, Excavation Results*, w: *The New EAEHL*, t. II, s. 702.

³⁶ B. M a z a r, *Jerusalem in the Biblical Period*, w: *Jerusalem Revealed. Archaeology in the Holy City 1968-1974*, red. Y. Yadin, Jerusalem 1975, s. 3.

³⁷ A u l d, S t e i n e r, dz. cyt., s. 33.

BIBLIOGRAFIA

1. Atlasy

B a h a t D., Atlas biblijnej Jerozolimy, oprac. wyd. pol. W. Chrostowski, tłum. E. Czerwińska, Warszawa: Vocatio 1999.

2. Opracowania

- A h a r o n i Y., The Land of the Bible. A Historical Geography, Landon: Burns and Oates 1967.
- A u l d G., S t e i n e r M., Jerusalem I. From the Bronze Age to the Maccabees (Cities of the Biblical World), Cambridge: The Luttonworth Press 1996.
- B a r k a y G., A Late Bronze Age Egyptian Temple in Jerusalem, IEJ 46(1996), s. 23-43.
- B a r k a y G., What's an Egyptian Temple Doing in Jerusalem, BAR 26(2000), nr 2, s. 48-57, 68.
- C a h i l l J., It Is There: The Archeological Evidence Proves It, BAR 24(1998), nr 4, s. 34-41, 63.
- C r o s s F. M., Canaanite Myth and Hebrew Epic. Essays in the History of the Religion of Israel, Cambridge: Harvard University Press 1973.
- D a v i s E., Adoni-Bezek, w: En.Jud., t. II, s. 294.
- D a v i s E., Adoni-Zedek, w: En.Jud., t. II, s. 296.
- E m e r t o n J. A., The Site of Salem, the City of Melchizedek (Genesis XIV 18), w: Studies in the Pentateuch, red. J. A. Emerton (SVT 41), Leiden: E. J. Brill 1990, s. 45-71.
- G o n e n R., The Chalcolithic Period, w: The Archaeology of Ancient Israel, red. A. Ben-Tor, New Haven and London: Yale University Press 1992, s. 40-80.
- K a p e r a Z., Nowe odkrycia w Jerozolimie (1961-1963), RBL 18(1965), s. 230-235.
- K e m p i n s k i A., The Middle Bronze Age, w: The Archaeology of Ancient Israel, red. A. Ben-Tor, New Haven and London: Yale University Press 1992, s. 159-210.
- K e n y o n K. M., Excavations in Jerusalem 1961, PEQ 94(1962), s. 72-89.
- K e n y o n K. M., Excavations in Jerusalem 1962, PEQ 95(1963), s. 7-27.
- K e n y o n K. M., Excavations in Jerusalem 1963, PEQ 96(1964), s. 7-18.
- K e n y o n K. M., Excavations in Jerusalem 1964, PEQ 97(1965), s. 1-24.
- K e n y o n K. M., Excavations in Jerusalem 1965, PEQ 98(1966), s. 73-95.
- K e n y o n K. M., Excavations in Jerusalem 1961-1963, BA 27(1964), s. 34-52.
- L e b a n o n A., Jebus, Jebusite, w: En. Jud., t. IX, s. 1307.
- M a r g a l i t h O., The Riddle of Genesis 14 and Melchizedek, ZAW 112(2000), s. 501-508.
- M a z a r B., Jerusalem in the Biblical Period, w: Jerusalem Revealed. Archeology in the Holy City 1968-1974, Jerusalem: The Israel Exploration Society 1975, s. 1-10.
- M a z a r B., Jerusalem. The Early Periods and the First Temple Period, History, w: The New EAEHL, t. II, s. 698-701.
- M a z a r E., Ophel Excavations, Jerusalem 1986, IEJ 37(1987), s. 60-63.
- M e n d e c k i N., Palestyna i Jerozolima w okresie przedizraelskim, RBL 48(1995), s. 81-94.
- M i l l e r J. M., Jebus and Jerusalem: A Case of Mistaken Identity, ZDPV 90(1974), s. 115-126.
- M o r a n W. L., The Hebrew Language in Its Northwest Semitic Background, w: The Bible and the Ancient Near East. Essays in Honor of William Foxwell Albright, red. G. E. Wright, Garden City: Doubleday & Company Inc 1965, s. 59-84.

- M o r a n W. L., The Syrian Scribe of the Jerusalem Amarna Letters, w: *Unity and Diversity. Essays in the History, Literature, and Religion of the Ancient Near East*, red. H. Goedicke i J. J. M. Roberts, Baltimore– London: The J. Hopkins University Press 1975, s. 146-166.
- N a' a m a n N., It Is There. Ancient Texts Prove It, *BAR* 24(1998), nr 4, s. 42-44.
- N a' a m a n N., The Contribution of the Amarna Letters on Jerusalem's Political Position in the Tenth Century B.C.E., *BASOR* 304(1997), s. 157-173.
- R a h m a n i L. Y., Ancient Jerusalem's Funerary Customs and Tombs. Part Two, *BA* 44(1981), s. 229-235.
- R e i c h R., Four Notes on Jerusalem, *IEJ* 37(1987), s. 163-164.
- R u b i n k i e w i c z R., Jerozolima, w: *Encyklopedia katolicka*, t. VII, k. 1185-1193.
- S e v e r a l M., Reconsidering the Egyptian Empire in Palestine during the Amarna Period, *PEQ* 104(1972), s. 123-133.
- S h a n k s H., The Missing Millennium in Jerusalem's Archaeology, *BAR* 26(2000), nr 5, s. 34-37.
- S h i l o h Y., Jerusalem, the City of David, 1978, *IEJ* 28(1978), s. 274-276.
- S h i l o h Y., Jerusalem, the City of David, 1979, *IEJ* 29(1979), s. 244-246.
- S h i l o h Y., Jerusalem, the City of David, 1980, *IEJ* 30(1980), s. 220-221.
- S h i l o h Y., Jerusalem, the City of David, 1981, *IEJ* 32(1982), s. 157-158.
- S h i l o h Y., Jerusalem, the City of David, 1982, *IEJ* 33(1983), s. 129-131.
- S h i l o h Y., Jerusalem, the City of David, 1983, *IEJ* 34(1984), s. 57-58.
- S h i l o h Y., Jerusalem, the City of David, 1984, *IEJ* 35(1985), s. 65-67.
- S h i l o h Y., Jerusalem, the City of David, 1985, *IEJ* 35(1985), s. 301-303.
- S h i l o h Y., Jerusalem. The Early Periods and the First Temple Period, *Excavation Results*, w: *The New EAEHL*, t. II, s. 701-712.
- S m i t h G. A., Jerusalem. The Topography, Economics and History from the Earliest Times to A.D. 70, t. I-II, Jerusalem: Ariel Publishing House Jerusalem b.r. (reprint z r. 1907).
- S t e i n e r M., A Note on the Iron Age Defense Wall on the Ophel Hill of Jerusalem, *PEQ* 118(1986), s. 27-32.
- S t e i n e r M., It's Not There. Archeology Proves a Negative, *BAR* 24(1998), nr 4, s. 26-33, 62-63.
- S t e i n e r M., Re-dating the Terraces of Jerusalem, *IEJ* 44(1994), s. 13-20.
- S t r ą k o w s k i H., Jerozolima – szkic historyczno-archeologiczny, w: *Ze współczesnej problematyki biblijnej (Rozprawy Wydziału Teologiczno-Kanonicznego 27)*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1961, s. 131-154.

ON THE HISTORY OF THE HOLY CITY I: JERUSALEM BEFORE ISRAELITES

S u m m a r y

The history of the Holy City in the pre-Israelite period is very incomplete, therefore one can hardly gain a thorough knowledge about it. It was plundered and destroyed, then built anew and re-built and then again it rose phoenix-like from the ashes. This phenomenon poses considerable difficulties for historians and archaeologists. Especially the period of the Late Bronze arouses numerous controversies; there are no material traces from this period of the city at all, therefore some scholars conclude that it did not exist then. It seems that this stand-

point is too radical. Nevertheless the history of this period should be treated with utmost care, until further evidence has arrived.

Throughout this period Jerusalem was a small town, and did not mean much in the main trends of the history of the ancient Near East. A decisive turn in the history of the town took place ca. 1000 BC (this is approximately the date of the appearance of David), when Israelites conquered it and changed it into their capital. Jerusalem had been transformed into a centre from which were sent orders that influenced the lives of the inhabitants of the whole Palestine.

Translated by Jan Kłos

Słowa kluczowe: Historia starożytna, Kanaan, Jerozolima.

Key words: Ancient History, Canaan, Jerusalem.